

**ABDURASHID ABDUG'AFUROV – QO'QON ADABIY MUHITI
TADQIQOTCHISI**

Nurbadalova Bo'ritosh Begali qizi

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada adabiyotshunos, serqirra olim – Abdurashid Abdug'afurovning Qo'qon adabiy muhiti yorqin vakillari – Uvaysiy, Nodira va Amiriy haqidagi tadqiqotiga to'xtalib o'tilgan. Olimning Jahon Otin Uvaysiy biografiyasi, lirikasi va Nodira, Amiriy she'riyati, ijodiy hamkorlik, umumiy jihatlariga doir fikrlari tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar: *Abdug'afurov, Abdurashid, Uvaysiy, Nodira, Amiriy, lirika, obraz.*

O'zbek adabiyotshunosligida Abdurashid Abdug'afurovning tadqiq usullari va tahlil uslubi alohida e'tiborga molik. Dastlab matnshunoslik muammolari bilan shug'ullanib, mumtoz merosni to'plash, nashr ettirishda hissa qo'shgan olim XX asrning 60-70 yillarida Navoiy lirikasi, Navoiy ijodida satirani o'rganish bilan bir qatorda Furqat, Mashrab, Bobur, Ogahiy, Navoiy, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Muqumiylar ijodining avval o'rganilmagan qirralariga yangicha nazarda e'tibor qaratdi.

Biz ushbu maqolamizda adabiyotshunosning Qo'qon adabiy muhiti yorqin vakillari – Uvaysiy, Nodira va Amiriy haqidagi qarashlariga to'xtalmoqchimiz.

Jahon Otin Uvaysiy hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar bizga tazkiralari orqali yetib kelgan. Jumladan "Majmuai shoiron"da ham Uvaysiy haqida ma'lumotlar uchraydi. Shoiri ijodi XX asrning 30-yillaridan boshlab A.Qayumov, T.Jalolov, I.Haqqulov, E.Ibrohimova va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Uvaysiy kabi ayol shoiraning ijodiy yetilishi, jamiyatda o'z o'rnini topishi o'z-o'zidan katta ijtimoiy-badiiy hodisadir. Ma'lumki, mashhur shaxslar, jamiyat e'tiborida bo'lgan kishilar haqida xalq orasida hikoyatlar, rivoyatlar uchraydi. A.Abdug'afurovning yozishicha, bu kabi og'izdan og'izga ko'chib kelayotgan hikoyatlarning barchasida Uvaysiyga nisbatan iliq fikrlar uchraydi. Shoiri zakovatli, jasoratli, hozirjavob, pokiza ayol sifatida talqin etiladi. Olimning fikriga qo'shilgan holda, To'xtasin Jalolovning "O'zbek shoiralari" to'plamidagi Uvaysiy haqidagi qarashlarni keltirish o'rinli. Unda dramaturg G'ulom Zafariydan yozib olingan hikoyada Uvaysiy tirishqoq, maqsadi yo'lida harakatdan to'xtamaydigan, zukko ayol obrazida gavdalantiriladi. Amiriy saroyidagi adabiy kechalar, mushoiralar o'tkazilishidan xabar topgach, Qo'qonga borish uchun otasidan qayta-qayta izn so'raydi. Qizi she'riyatning chin ixlosmandi ekanini ko'rgach, otasi uni Qo'qondagi do'stining uyiga jo'natadi.

Uvaysiy sohibi devon shoira hisoblanadi. Bu maqomga shoirlar orasida juda kam ijodkorlar erishgan. Uvaysiydan bizga 269 g'azal 29 muxammas 55 musaddas, 1murabba, chistonlar, 3doston va tugallanmagan manzuma yetib kelgan. Olimga ko'ra, Uvaysiyning ijodiy kamolotida Navoiy va Fuzuliyning ta'siri katta bo'lgan. Ushbu xulosa ikkala shoir g'azallariga bog'langan o'nlab taxmislarda o'z tasdig'ini topadi.

G'azal va muxammaslar shoira ijodida yetakchi janr hisoblanib, ularda an'anaviy mavzu – ishq qalamga olinadi. Shoira real hayot, insoniy munosabatlar, his-tuyg'ular, orzu umidlar, ruhiy kechinmalarni ta'sirchan obraz va rang-barang bo'yoqlarda tarannum etadi. G'azallar markazida esa "suyukli yor" siymosi turadi. Lirik qahramon esa, fidoyi oshiq, o'z sevgisiga sodiq, chin vafodor.

Shoira ijodida "ayollargagina xos til"da yozilgan g'azallar mavjud. "Ayrim muayyan o'rinlarda shoira obrazlarni individuallashtirish darajasiga yaqinlashadi..." [1, 166]

Mani jamolingga ko'p zor qilma aylanayin!

Qilibki, zor yana xor qilma, aylanayin!

baytida mehr-muhabbat, erkalash, shirinsuxanlik, yoki aksincha, ayol qahri, nafrat, alami mujassamlashgan baytlarga guvoh bo'lamiz:

Puti sinsun! Qo'li sinsun! Borib aytib kelgan el

Yetmasin maqsadiga! Qildi yuragim to'la qon.

Shoira ijodida ijtimoiy ruh, xalqona uslub yetakchi o'rinni egallaydi. Hayot qiyinchiliklari, zamonadan shikoyat mavzusidagi g'azallari bisyor.

Barchaga mashhur Uvaysiymen radifli g'azalida:

Mehnat-u alamlarga muhtalo Uvaysiymen,

Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiymen.

Yoki,

Qay biriga yig'laram! Har yonda baxti qoralik,

Manga yuz ko'rguzdi olam ichra avvoralik

deb yozg'iradi. A. Abdug'afurov izlanishlarida bu jihatni ham ko'zdan qochirmaydi:

"Tuzumga kuchli aybnoma sifat jaranglovchi bunday parchalarni baholashda unutmaylikki, ular laganbardor saroy shoirlari tomonidan o'sha zamonani ulug'lab, turli-tuman shakllarda son-sanoqsiz balandparvoz madhiya-qasidalar to'qiyotgan bir sharoitda yaratilgan. Bu – Uvaysiy ijodining ilg'or g'oyaviy yo'nalishi va chuqur xalqchil mohiyatidan, ayni zamonda shoiraning katta fuqarolik jasoratidan aniq darak beradi." [1, 169]

Ammo bir narsani e'tibordan chetda qoldirmaslik kerakki, Uvaysiy she'riyatini to'la norozilik, tushkunlik, shikoyat kayfiyatida emas, balki mavjud dunyoni birdan bir naqd bilib uni qadrlashi, uning lazzatlaridan bahramand bo'lishga undagan misralar ham talaygina. "Bunday hayotsevarlik, – deb yozadi – nekbinlik ruhi, ayni

zamonda, munofiq din arboblari zo'r berib targ'ib etayotgan jaholat va tarkidunyochilik safsatalariga ham zid tushgan. Shu muhimki, shoira hayotga, atrof-muhitga teran nazar bilan qaraydi, har bir voqea, hodisani chuqur tahlil etib, ularga o'z bahosi, o'z munosabati, o'z o'lchovi bilan yondashadi." [1,170] Masalan,

Do'st kulbama qo'ydi qadam—shodu xurramman bu kun!

Gardi poyi—toj bar sar, balki sultonman bu kun!

G'am nari tur! Shodlik taxtida mehmonman bu kun!

Shoiraning ijod qamrovi keng.U g'azal, murabba, dostonlar yozish bilan bir qatorda chiston janrining ham ustasidir. Olim Uvaysiyning mahoratini quyidagicha baholaydi:

"...Muhimi shundaki, shoira uchun chiston mavhum so'z o'yini yoki vaznga tushirilgan oddiy jumboq-topishmoq emas, balki, birinchi galda jiddiy ijtimoiy mavzularni, ma'lum tarbiyaviy mag'zni, xalq donoligini badiiy ifodalash vositasidir. Xuddi shuning uchun ham u Uvaysiy ijodining xalqchil va realistik yo'nalishini, folklor bilan mustahkam aloqasini ko'rsatuvchi bir janr bo'lib qoldi." [1,170]

Adabiyotshunos shoira ijodidagi obrazlar haqida fikr yuritar ekan, u qo'llagan "g'azab daryosi", "hasrat tuxmi", "kulfat o'qi", "siniq ko'ngul", "dil diydasi", "alam sog'ari", "g'am lashkari", "sabr maktabxonasi" kabi o'xshatishlar shoira qalbidagi iztirob va kayfiyatni ifodalovchi vosita ekanini aytadi.

Abdurashid Abdug'afurovning "Nodira va Amiriy" nomli maqolasida o'zbek adabiyotining ikki yorqin vakili – Mohlaroyim Nodira va Umarxon Amiriyning ijodiy faoliyati, shaxsiy hayoti va o'zaro munosabatlari, juftlik merosidagi umumiy jihatlar, yakdilliklar, ijodiy hamkorlik atroflicha tahlil etiladi.

A.Abdug'afurovning e'tiroficha, Nodira va Amiriy bir qancha umumiy jihatlarga ega bo'lgan. Har ikkisi ham o'z davri adabiyotining yirik namoyandalari, she'riy devonlar tuza olgan ijodkorlar, xalq tarixi va ijtimoiy-siyosiy hayotida sezilarli iz qoldirgan bilimdon va tadbirkor davlat arboblari bo'lishgan. Shuningdek, ular adabiyot, san'at, madaniyat va hunar ahliga homiylik qilib, ilm-fan rivojiga, maktab-madrasalar qurilishiga e'tibor qaratganlar. Ikki tilli ijodkor sifatida forsiyda ham yetuk badiiy asarlar yaratganlar. Bu fikr Nodira va Amiriyning nafaqat iste'dodli ijodkorlar, balki o'z davrining keng qamrovli ziyolilari bo'lganligini tasdiqlaydi.

Ma'lumki, Amiriy saroyida adabiy kechalar o'tqizib, mushoira aytish odatga aylangan:

Nega arbobi xirad ahli junundan ori bor?

Kim bular uryon alarning jubbayi dastori bor.

Yuqorida keltirilgan bayt ham mushoira tarzida, ya'ni birinchi misrasi Amiriy, ikkinchisi esa Nodira tomonidan yozilgan. Ammo, bu g'azal Nodira devonida uchramaydi. Ma'lumki, Amiriy Nodiradan avvalroq devon tartib bergan va ushbu bayt bilan boshlanuvchi g'azalni yaxlit holda tugatib devoniga kiritgan.

Nodira she'riyatining asosini lirika tashkil etadi. Shoir a g'azallarida Navoiy, Fuzuliy, Bedil an'analarini davom ettirib, mumtoz adabiyot qoiadalariga amal qilgan. Ijodining asosiy mavzusi – muhabbat, sadoqat, vafo. A.Abdug'afurovning tadqiqida, Nodiraning ijodiy faoliyati ikki asosiy bosqichga bo'linadi: birinchi bosqich – Amiriyning vafotiga qadar (1822 yilgacha) va ikkinchi bosqich – undan keyingi yigirma yillik davr. Nodira o'zining to'la ma'noda shoir a sifatidagi faoliyatini aynan Umarxon xonadoni, aniqrog'i, bevosita Umarxonning ustozligi bilan bog'laydi. Olim shu haqida shoir a devoniga yozgan debochada keltirgan guvohligini dalil sifatida keltiradi: "Ul hazrat (Umarxon)ning latoyifshinor tabiatlari komig'a she'r mazog'i g'olib va ash'or rag'batig'a ko'ngullari rog'ib erdi..." Bu jumla Amiriyning she'riyatga bo'lgan ishtiyoqi va Nodiraga ta'sirini yaqqol ko'rsatadi. Adabiyotshunosning fikricha, Nodiraning "Umarxon menga she'r bobida ustozlik qildi, yozganlarimni tahrir etib tuzatdi", deganida o'z turmush o'rtog'i va mamlakat hukmdoriga oddiy xushomad qidirish, lutf va sadoqat belgisi deyish, odob yuzasidan hurmat ko'rsatish deb tushunish, batamom noto'g'ri bo'ladi." [1, 174]. Bu fikr Nodira va Amiriyning ijodiy munosabatlarining samimiy va chinakam ilmiy asosga ega bo'lganligini tasdiqlaydi.

Nodira ijodiy faoliyatining ikkinchi davri 1822- yildan, ya'ni Umarxonning vafotidan so'ng boshlanadi. Olimning fikricha, "Yuz bergan fojia shoir a turmushini, faoliyat tarzini, ruhiy olamini tubdan o'zgartirib yuboradi. Endilikda Nodira ijodiy ishga, she'riyatga "dil ochish, ko'ngil yorish vositasi, dardlashish, hasratlashish imkoni" deb qaray boshlaydi. Agar birinchi davrda an'anaviy mavzu va romantik ruh ustunlik qilgan bo'lsa, ikkinchi davrda Nodira asarlarining deyarli barchasida "dardchil mazmun va yig'loqi ohang, ayriliqdan nola va judolik azoblaridan fig'ov yetakchi o'ringa ko'tariladi".[1, 181]

Olim, Nodiraning:

Kulbai ehson aro Sulton Umarxon dog'ida,

Sham'dek har kecha tong otquncha o'rta b yonaman.

misralarini keltirib, quyidagicha xulosa qiladi:

"Nodiraning bu davrdagi she'riyatining aksariyatida kattagina xonlikning obro'li hukmroni siymosi emas, balki sharqona odob-tarbiya topgan or-hayoli oddiy uy bekasi siymosi gavdalanadi, ular zaminidan qudratli malika xitobi emas, balki yostiqdosh eri ruhiga o'ta vafodor, pokdomon o'zbek ayolining mungli, shikasta ovozi eshitiladi..."[1, 179]

Nodira asarlarida Umarxon Amiriyning uch qiyofada — sevikli yor, yetuk ijodkor va oqil hukmdor sifatida gavdalanadi. Bu tahlil Nodiraning asarlarida nafaqat shaxsiy kechinmalar, balki ijtimoiy-siyosiy holatlarning ham aks etganligini ko'rsatadi. Nodira ijodining birinchi bosqichi an'anaviy tarzda kechgan.Devondan o'rin olgan aksariyat she'rlar ikkinchi bosqichda yaratilgan.

"Amiri jahonkim, menga yor edi,

Aning birla xush davlatim bor edi.

Nodira ijodiy faoliyatining birinchi bosqichi xuddi ana shunday “shod-u xurram” va “xursandchilikda” kechgan yillarga to‘g‘ri keladi. Shoiraning bu davrda yozgan asarlarida an’ana ustunligi yaqqol seziladi, asosan ishq-muhabbat mavzui visol lazzatlari va hijron uqubatlari talqinida ishlanadi...”[1,179]

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, adabiyotshunos olim Abdurashid Abdug‘afurovning Qo‘qon adabiy muhiti vakillari, xususan Uvaysiy, Nodira, Amiriy kabi ijodkorlar merosi haqidagi tahlillari, ilmiy xulosalari o‘zbek adabiyotshunosligida, ular ijodini yanada teranroq anglashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdug‘afurov, Abdurashid. 1998. Qalb qa’ridagi qadriyatlar. Toshkent: O‘qituvchi.
2. Qodirova, Mahbuba. 1972. Amiriy. Devon. Toshkent: Fan.
3. Karimov, G‘ulom. 1987. O‘zbek adabiyoti tarixi. Uchinchi kitob. Toshkent: O‘qituvchi.